

Tomasz BŁASZCZAK

Uniwersytet Witolda Wielkiego, Kowno, Litwa

Šarūnas Liekis, *1939. The Year that Changed Everything in Lithuania's History*, Amsterdam 2010, ss. 386

Rok 1939 jest dla Republiki Litewskiej datą szczególną i, chociaż nie jest symbolem upadku, – jak w sytuacji Polski – budowanej przez całe dwudziestolecie niepodległości, to w tym przypadku ta mierzalnie konstruowana państwowość doznała poważnych wstrząsów oraz musiała dokonać, czy raczej zmierzyć się z kilkoma przeobrażeniami w różnych dziedzinach życia społecznego.

Pierwszym jest miejsce Wilna w tej konstrukcji, jakim była międzywojenna Republika Litewska. Miasto, jako stolica znajdująca się pod „polską okupacją”, odgrywało bardzo ważną, jeżeli nie najważniejszą, rolę. Wokół pamięci po straconej stolicy i wokół walki o jej odzyskanie starano się zmobilizować całość społeczeństwa litewskiego, o czym może świadczyć chociażby masowość Związku Wyzwolenia Wilna – największej organizacji ideologicznej w państwie, ogromne nakłady jego organu *Nasze Wilno* i cały szereg organizowanych przez niego akcji, jak np. Paszporty Wileńskie czy Fundusze Żelazne.

Dla Litwy rok 1939 to nie tylko jesienne „odzyskanie” straconego w 1920 roku

Wilna, ale również wiosenna strata Kraju Kłajpedzkiego, od 1923 roku autonomicznej części Republiki, która w wyniku ultimatum znalazła się pod kontrolą Rzeszy. Pomędzy tymi wydarzeniami równie ważnym punktem pozostaje pakt Ribbentrop–Mołotow. Czy te wszystkie wydarzenia składają się w łańcuch wydarzeń, który całkowicie zmienił historię Litwy? Teza, zawarta już w samym tytule książki, jest niezwykle odważna i, trzeba przyznać, zachęcająca czytelnika do lektury.

Z perspektywy polskiego czytelnika książka Šarūnasa Liekisa jest interesującą pozycją, a przede wszystkim kolejnym i, co niezwykle ważne, obiektywnym głosem w historii stosunków polsko-litewskich. Ta problematyka nie jest jednak tematem przewodnim książki, a jedynie jednym z wątków – na pierwszy plan wyłania się kwestia żydowska oraz stosunki litewsko-żydowskie. Jest to jednocześnie kontynuacja dotychczasowych badań autora nad mniejszością żydowską na Litwie, historią diaspory i jej dziedzictwa¹.

¹ Doskonałym wstępem do lektury recenzowa-

Zdaje się, że właśnie w przypadku stosunków litewsko-żydowskich możemy mówić o całkowitym zwrocie, jaki nastąpił w 1939 roku i stał się preludium do krwawych wydarzeń lat wojennych.

Autorowi udało się całą narrację książki zamknąć właśnie wokół 1939 roku, co ze względu na wielowątkową konstrukcję pracy było zadaniem niełatwym, z uwagi na dość dużą pokusę do rozważań nad problemami z okresów wcześniejszych. W tym przypadku udało się to ograniczyć do niezbędnych wywodów wprowadzających do tematu. W dotychczasowej historiografii litewskiej rok 1939 raczej nie znajdował się w centralnym punkcie rozważań, a narracje historyków opierały się o rok 1940 i rozpoczętą wówczas sowietyzację państwa. Podobnie w przypadku stosunków litewsko-żydowskich bardziej koncentrowano się na okresie „pierwszej władzy radzieckiej” czy okupacji niemieckiej.

Na całą narrację książki składa się pięć rozdziałów. Pierwszy z nich jest swego rodzaju wprowadzeniem do tematu, w którym poza tłem historycznym przedstawiono ekonomiczną, polityczną oraz społeczną sytuację międzywojennej Litwy. Rozdział zamyka bilans wyjścia głównych „aktorów międzynarodowych” kolejnych rozważań, w krótkich, niewiele ponad stronicowych opisach. Porównano sytuację oraz potencjał Litwy, Niemiec, Polski oraz Związku Radzieckiego.

Drugi rozdział został w całości poświęcony sprawie Kraju Kłajpedzkiego i jego aneksji przez Rzeszę w marcu 1939 roku, która jest traktowana niczym preludium do wydarzeń z jesieni 1939 roku, o czym świadczy chociażby tytuł rozdziału (*A developing cirsis*). Oprócz sytuacji politycz-

nej wiele uwagi poświęcono kwestiom kulturalnym i przyczynom niepowodzenia w integracji tego regionu z resztą Litwy, a przede wszystkim wyobcowania miejscowej ludności litewskiej, której bliższa była kultura niemiecka. Niezdolność do mobilizacji tej ludności i integracji przez ponad 15 lat administrowania terenem ukazują wyłącznie bezsilność władz litewskich wobec żywiołu niemieckiego. Spotykamy się z twierdzeniem, że Litwa Kłajpedę przegrała na długo przed marcem 1939 roku.

W tym rozdziale rzuca się w oczy dosyć specyficzne używanie źródeł, szczególnie wytworzonych przez Wojsko Litewskie. Oczywiście sprawy militarne wymagają szerokiego omówienia i w tym miejscu autor sytuację wojskową analizuje bardzo dokładnie, sprawy wojskowe nie tylko w rozdziale drugim, ale i w całej książce zajmują ważne miejsce. Powstaje tylko pytanie o konieczność cytowania w całości raportów i instrukcji – czy nie lepiej byłoby dla czytelnika, aby zaprezentowane zostały one jako dodatki. Z drugiej strony właśnie taka prezentacja dokumentów w całości często potwierdza wielokrotnie powtarzaną tezę autora, że władze litewskie nie były przygotowane na jakikolwiek konflikt militarny i szeroko zakrojone plany pozostawały jedynie na papierze.

Rozdział trzeci traktuje o zmianach w sytuacji międzynarodowej i jej wpływie na położenie Litwy, przejścia spraw litewskich w domenę polityki radzieckiej oraz w konsekwencji do przekazania przez stronę radziecką części Wileńszczyzny. W kolejnych podrozdziałach autor, poza szczegółowym opisem zajęcia terytoriów przyznanych na mocy układu litewsko-radzieckiego, szeroko opisuje sytuację społeczną i ekonomiczną w regionie, szczególnie nowatorskie są fragmenty traktujące o przestępczości w mieście (s. 184–199).

nej pozycji może być książka powstała na podstawie jego dysertacji doktorskiej: *A State within State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*, Vilnius 2003.

Rozdział kończy dogłębna analiza sytuacji w tzw. trójkącie suwalskim (s. 200–204), obejmującym północne tereny województwa białostockiego, do których pretenzje zgłaszała Litwa, a które – w wyniku wrześnieowych porozumień pomiędzy Rzeszą a ZSRR – zostały wcielone bezpośrednio do Prus Wschodnich. Tereny te, wśród których znajdowały się również obszary zwarcie zamieszkałe przez ludność litewską, stały się miejscem szokujących wydarzeń związanych z deportacją do Niemiec pochodzących z tych terenów Żydów, którzy w wyniku zawieruchy wojennej znaleźli się na terytorium Litwy jako uchodźcy.

Sprawa suwalskich Żydów rozpoczyna kolejny, czwarty rozdział, w którym szeroko omówiono kwestię polską oraz żydowską w Republice Litewskiej po październiku 1939 roku. Co naturalne, skoncentrowano się przede wszystkim na stosunkach na terytorium przyłączonej do Litwy Wileńszczyzny. Właśnie w przypadku omówienia kwestii wileńskich możemy mówić o pewnego rodzaju polifoniczności narracji i próby konfrontacji różnych poglądów na wydarzenia roku 1939. Z tej perspektywy wielkim atutem książki jest znajomość przez autora historiografii żydowskiej, uzupełniona przez kwerendę w nowojorskim archiwum Żydowskiego Instytutu Naukowego (YIVO), dzięki czemu czytelnik otrzymuje porównanie interpretacji poszczególnych wydarzeń czy procesów nie tylko ze strony litewskiej i polskiej, ale także strony żydowskiej w ocenie zarówno historiografii nacjonalistycznej, jak też lewicowej.

Stosunki w trójkącie litewsko-polsko-żydowskim zostały omówione dosyć dokładnie, trochę milknie w tym wileńskim wielogłosie sprawa białoruska. Oczywiście można to wytłumaczyć znikomą aktywnością polityczną samych Białorusinów, jed-

nak w kontekście stosunków mniejszościowych w regionie wydaje się, że jest to kwestia zasługująca na omówienie.

Poza sprawami administracyjnymi i narodowościowymi autor omawia konflikty, które w wyniku przyłączenia Wileńszczyzny wystąpiły w ramach poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych. Przede wszystkim mowa tu o Kościele Katolickim, w łonie którego trwał bardzo poważny konflikt, dotyczący zarówno administrację, jak i wiernych, wspomina się o wspólnotach muzułmańskich, karaimskich czy o reformatach. Natomiast twierdzenie, że konflikty nie wystąpiły w Cerkwi Prawosławnej (s. 231) jest postawione trochę na wyrost. Tutaj również wynikł dość poważny, trwający kilka miesięcy spór, w tym przypadku pomiędzy biskupami roszczącymi sobie prawa do eparchii i monasteru św. Ducha. Spór miał jednak charakter jednoznacznie administracyjno-prawny i raczej nie zaprzętał uwagi głównego nurtu opinii publicznej ani też i władz, a przede wszystkim został rozwiązany na korzyść metropolity Eleuteriusza, z którym państwo litewskie utrzymywało dobre stosunki.

Rozważania autora nad sprawami wileńskimi zamykają się w klamrę przy porównaniu ze sprawami kłajpedzkimi. Zdaniem Š. Liekisa władze i administracja litewska w Wilnie popełniły dokładnie te same błędy co w Kłajpedzie i nie były zdolne do integracji z państwem litewskim terenów, które były zdominowane przez ludność nielitewskojęzyczną.

Książkę zamyka krótki, trzydziestostronicowy rozdział (*The end of the Republic*) poświęcony wydarzeniom, które możemy traktować jako epilog całego łańcucha wydarzeń 1939 roku i które doprowadziły do aneksji Litwy przez ZSRR. Właśnie konflikt z Rosją czy później ze

Związkiem Radzieckim, był konfrontacją, do którego Litwa nie była nigdy przygotowana. Brak wspólnej granicy przez praktycznie cały okres dwudziestolecia wykluczał możliwość takiego sporu, plany przewidywały jedynie konflikt z Niemcami i/lub Polską. Litewsko-radzieckie „flirty” z Polską i Wilnem w tle w ostatecznym rozrachunku okazały się fatalnymi.

Ogromnym plusem wydawnictwa są bogate ilustracje, pochodzące w całości ze źródeł archiwalnych i muzealnych (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe, Muzeum Historii Małej Litwy, Litewskie Muzeum Narodowe), wcześniej w większości niepublikowane. Wszystko to sprawia, że czytelnik otrzymuje do rąk wydanie o wysokiej jakości. Niestety zachwyty ten znika po wnikliwej lekturze tekstu, w którym liczba niedociągnięć czy błędów redakcyjnych jest zdecydowanie zbyt wielka. Kwestie techniczne rzucają się w oczy nie tylko dla czytelnika polskojęzycznego, błędy pojawiają się również w nazewnictwie litewskim. Tekst wydaje się być niezredagowany, nie wspominając już o korekcie. Szczególnie widoczne jest to w przypadku nazw geograficznych, które w tekście pojawiają się w najprzeróżniejszych formach, przede wszystkim w zapisie litewskim i polskim, ale też fragmenty bazujące na źródłach żydowskich (albo obszernie je cytujące) mogą zawierać te same nazwy zapisane w transkrypcji z jidysz. Podobnie w przypadku spisu wykorzystanych zespołów archiwalnych – dla części zespołów (te o polskiej proweniencji, archiwa urzędów II RP) zapisano je po polsku, natomiast pozostałe w wersji angielskiej.

Wiele do życzenia pozostawia edycja tekstu, szczególnie w przypadku cytowań tekstów źródłowych. Dość często czytelnikowi trudno jest zorientować się kiedy ma

do czynienia ze słowami autora, kiedy z cytowanym źródłem, w pewnym sensie rozwiązanie tej zagadki ułatwiłoby umieszczenie przypisów na dole strony, a nie na końcu tekstu. O niedopracowaniu edytorskim książki może świadczyć również konstrukcja podrozdziałów, których objętość waha się od niecałej strony (*The Takeover of Vilnius by Lithuania*, s. 154), po trzydzieści stron (*Jewish-Polish Relations Facing the Lithuanian Administration in Vilnius*, s. 256–286).

Niestety oprócz kwestii technicznych przez redakcję przebrnęło również kilka błędów merytorycznych. Na przykład twierdzenia, że w 1922 roku o przynależności Wilna do Polski zadecydował plebiscyt (s. 21), mylnie podane daty podpisania przez Łotwę i Estonię układów o nieagresji z Niemcami (s. 117) czy też fragment głoszący, że wydanie jedynej gazety ukazującej się w Wilnie pod władzą radziecką „Vilenskaja praūda” zachowało się jedynie fragmentarycznie (s. 147, komplet wydania dostępny jest w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego). Takich błędów uważny czytelnik może wychwycić dużo więcej, więc trochę nieprawdopodobne wydaje się, że umknęły one autorowi i redaktorom.

Lista pomyłek i niedociągnięć technicznych, mimo że obszerna, nie powinna jednak zasłonić wartości merytorycznej książki. Angielskojęzyczne wydanie książki Šarūnasa Liekisa pozwala na dotarcie nie tylko do polskiego czytelnika, dla którego historiografia litewska jest najczęściej niedostępna ze względu na barierę językową, ale również pozwala na dotarcie do odbiorcy interesującego się kwestiami historii Europy Wschodniej, regionu bałtyckiego czy wreszcie drugiej wojny światowej spoza naszego regionu. Lektura przynosi wiele ciekawych, i co najważniejsze, obiektywnych analiz.